

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 7

Рівне – 2016

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 7

Засновано у 2013 році

Рівне – 2016

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Rivne State University of the Humanities**

**PSYCHOLOGY:
REALITY AND PERSPECTIVES**

Compilation of scientific papers

Issue 7

Founded in 2013

Rivne – 2016

ISSN 2518-7503
УДК 159.9+316.6
П 86

Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 7 / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова; ред. кол. : Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2016. – 249 с.

Збірник наукових праць «Психологія: реальність і перспективи» включено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(на підставі Рішення Атестаційної колегії МОН України від 29 вересня 2016 р.
та Наказу Міністерства освіти і науки України від 07.10.2016 р., № 1222)

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 18713-7513 Р

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології. Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Павелків Роман Володимирович – доктор психологічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Заступник головного редактора:

Безлюдна Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Відповідальний секретар:

Корчакова Наталія Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Максименко Сергій Дмитрович – академік-секретар відділення психології, вікової фізіології дефектології НАПН України, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка.

Левовицький Тадеуш – доктор гуманістичних наук, професор відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти, ректор Вищої педагогічної школи, м. Варшава (Республіка Польща).

Ягієло Ярослав – доктор хабілітований, професор Академії імені Яна Длугоша, м Ченстохова (Республіка Польща).

Шугаєва Людмила Михайлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету.

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія».

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РЕФЛЕКСІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу концептуальних підходів розуміння явища рефлексії у філософській та психологічній науці. Простежено генезис поглядів видатних філософів, психологів щодо розвитку рефлексії та її форм, видів у тісному зв'язку з процесами свідомості та самосвідомості особистості. Рефлексія розглядається як механізм формування мотивів дії, вчинків та саморегуляції моральної поведінки особистості.

Ключові слова: особистість, свідомість, самосвідомість, рефлексія, екзистенціалізм, рефлексивний аналіз, моральна рефлексія.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві відбувається ряд соціально-економічних перетворень, які потребують для свого успішного розв'язання творчих особистостей з високим рівнем свідомості, здатних мислити і діяти на загальне благо. Творча особистість володіє широкими пізнавальними потребами, умінням доцільно змінювати та регулювати власну поведінку і продумувати свої знання. У свою чергу, це передбачає розвиток рефлексії як уміння виділяти, аналізувати, співвідносити з предметною ситуацією власні способи дії. Рефлексія забезпечує усвідомлення суб'єктом меж власної поведінки і її регуляцію, а також створює передумови для її корекції. Проте останнім часом дестабілізація економічного життя призводить до неповноцінного розвитку механізмів саморегуляції поведінки. А це значною мірою є причиною нехтування розвивальними можливостями навчання, зокрема і рефлексії. Саме тому важливим завданням системи освіти є активна допомога учням у розширенні свідомості у процесі духовного розвитку, в тому числі і в розвитку рефлексивних умінь, що є важливою умовою становлення зрілої особистості.

Метою статті є представлення результатів теоретичного аналізу концептуальних підходів до проблеми рефлексії у філософській та психологічній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Терміном “рефлексія” користується цілий ряд наук: філософія, психологія, етика, педагогіка, кібернетика. Це призводить до виділення різних видів рефлексії: наукової, інтелектуальної, особистісної, педагогічної, комунікативної, моральної. Існує багато досліджень, присвячених їх вивченню. Так, особистісна рефлексія розглядається як процес пізнання суб'єктом своїх внутрішніх станів і процесів (Божович Л.І., Виготський Л.С., Ананьєв Б.Г. та ін); інтелектуальний аспект рефлексії вивчається як складова розв'язування творчих задач (Семенов І.М., Степанов С.Ю., Зарецький В.К. та ін); як структурний компонент особистості педагога рефлексія розглядається Яблонською Т.Н.; в процесах спілкування та міжособистісного сприймання вивчається комунікативний аспект рефлексії (Андреева Г.А., Щедровський Г.П., Петровська Л.А.); моральний аспект рефлексії розглядає Бех І.Д., Боришевський М.Й., Гуткіна Н.І., Павелків Р.В. Що стосується молодшого шкільного віку, то багатий досвід вивчення теоретичної рефлексії набутий в дослідженнях школи Давидова В.В. (Максименко С.Д., Захарова А.В., Зак А.З. та ін). Слід відмітити, що одним із аспектів вивчення рефлексії є розуміння її як важливого механізму процесу саморегуляції. Вона дозволяє людині вийти у зовнішню позицію по відношенню до себе та своїй дії, що і дає можливість їх свідомо регулювати (Зейгарник Б.В., Холмогорова А.Б., Мазур Е.С. та ін.). Проблем саморегуляції тісно пов'язана з проблемою активності особистості, а у філософському аспекті – з проблемою людської свободи. Розвиток саморегуляції як свідомого керування своєю поведінкою відбувається на основі формування системи механізмів свідомості. У процесі саморегуляції розкриваються внутрішні резерви людини, які дають їй відносну незалежність від обставин, що забезпечують навіть у найважчих умовах можливість актуалізації особистісного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія рефлексії є вихідною в аналізі проблеми свідомості. У сфері індивідуальної свідомості рефлексія виступає кардинальним способом вирішення центрального протиріччя “свідомості взагалі” – протиріччя між повністю арефлексивною і максимально рефлексивною свідомістю. Аналіз проблем свідомості – це перш за все дослідження феномену рефлексії як змістовного центру усєї людської реальності [9]. Як відмічає В.А. Роменець, рефлексія існує стільки ж часу, скільки людина ставить перед собою світоглядні питання з людськими проблемами в їхньому центрі. Рефлексія не може бути предметом знання того, що вже освоєно. Адже освоєння світу і людини, їхніх відношень є вже результатом рефлексії. Оскільки людину найбільше цікавить діяльність її душі, то самопізнання дійсно виступає результатом або однією з форм рефлексивної активності людини [16]. Поняття рефлексії має свої витоки та свою історію розвитку. Останнім часом, поняття рефлексії часто вживається в системі професійної термінології багатьох галузей науки: філософії, психології, педагогіки, естетики, кібернетики. При цьому це поняття досить багатозначне: самопізнання, самооцінка, самоаналіз, самосвідомість, розмірковування, тощо. Багатозначність поняття рефлексії змушує звернутися до етимологічного аналізу даного слова. Воно походить від латинського *reflexio*, що буквально означає повернення назад, відображення. У розмовній мові цей термін вживався у значенні згинати, нахилити у зворотному напрямку. Таким чином спочатку це поняття не мало наукового значення. Лише пізніше з'являється наукове тлумачення терміну – рефлексія. Ще у давньогрецьких філософів можна знайти глибокі роздуми над тим, що ми сьогодні називаємо рефлексією. Арістотель,

розмірковуючи про природу бога, вважає, що Бог є думка. Якість та досконалість думки визначається якістю та досконалістю її предмета. Найбільш досконалий предмет – це досконала думка, тому Бог є мисленням, спрямованим на власну діяльність мислення. У діалозі “Алківіаді” Платона читаємо: “...Душа, якщо вона хоч пізнати саму себе, повинна зазирнути в душу, особливо в ту її частину, в якій знаходиться достоїнство душі – мудрість”. За Платоном, рефлексія протилежна практиці, вона є заглибленням у внутрішню сутність предмета суб’єктивності. Тут через рефлексію і досягається глибина суб’єктивності як об’єкта споглядання. Людська душа зливається з божеством [4].

Поняття рефлексії було введено в науку Р. Декартом, який є засновником раціоналістичної теорії самосвідомості, де свідомість розглядається як мислення. Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від усього зовнішнього, тілесного [8]. Подальший розвиток рефлексії знаходимо у Дж. Локка. Поряд з відчуттям, джерелом пізнання зовнішнього світу, Локк визнає “внутрішнє відчуття”, або рефлексію, яка відображає у нашій свідомості її ж власну внутрішню діяльність; вона дає нам “внутрішнє безсвідоме сприйняття, що ми існуємо”. Сам досвід, таким чином, розділяється на зовнішній і внутрішній. Внутрішній досвід пізнається шляхом рефлексії, відображення нашого внутрішнього світу в собі самому; ця рефлексія дає нам “внутрішнє непогіршене сприйняття свого буття” [14]. Таким чином, у роботах Дж. Локка поняття рефлексії набуло психологічного відтінку і зблизилося із поняттям самопізнання. Згодом таке розуміння рефлексії стало аксіомою інтроспективної психології, яка розглядала рефлексію як спосіб спостереження за психічними актами. Однією з головних проблем німецької класичної філософії була проблема активності мислення, з’ясування механізмів, що лежать в основі його перетворюючої сили. За І. Кантом, тільки завдяки рефлексивній здатності мислення, людина може організувати матеріал і продукувати судження. Рефлексія є розмірковуванням, яке стає необхідним тоді, коли нам дано не загальне, а особливе (конкретне) і коли необхідно знайти загальне для цього особливого [5]. У “Феноменології духу” Гегеля рефлексія постає формою саморозгортання духу. В предметі втілюється дух, який виявляє в ньому самого себе. Зокрема, у вченні про сутність зазначається взаємовідношення парних категорій, кожна з яких рефлексується одна в одній взаємовідображаючись. Гегель виділяє рефлексію: зовнішню (порівнюючу), яка покладає і відповідає описовим наукам, і визначаючи, яка фіксує моменти сутності, самостійності та відокремленості один від одного. Рефлексія встановлює як метод пізнання тотожність, відмінність і протилежність, але не осягає суперечності: суб’єкту не протиставляється річ як його предмет і не розкривається їхня єдність. За допомогою рефлексії освоюють світ культури творчі здатності людини [12]. Таким чином у філософії XVII-XVIII ст. рефлексія розглядається в контексті проблеми гносеології і розуміється як своєрідне джерело нових знань. Внутрішній досвід, який накопичується людиною впродовж життя, різні її знання, уявлення та ідеали – об’єкт аналізу рефлексії. Вона виявляє межі знань, зв’язок між ними, впорядковує та обґрунтовує їх. Е. Гуссерль відносить рефлексію до “всезагальних сутнісних особливостей чистої сфери переживання. Рефлексія має універсальну методологічну функцію. Сама феноменологія має свої засади в рефлексії, в її “продуктивній здатності”. За Гуссерлем, рефлексія є назвою для актів, в яких потік переживання з усіма його різноманітними подіями стає ясно осягнутиим і таким, що аналізується. Тобто рефлексія є методом пізнання свідомості. Е. Гуссерль розрізняє три форми рефлексії:

- 1) осягнення акту сприймання;
- 2) спрямовуючись до трансцендентального досвіду, рефлексія стає рефлексією про рефлексію;
- 3) трансцендентально-ейдетична рефлексія, що обґрунтовує феноменологію в її чистоті та відкриває сутність речей [6].

Філософи-екзистенціалісти, аналізуючи структуру існування особистості, виділяють характерні риси життя людини в сучасному суспільстві, а саме: втрата свободи та індивідуальності, сенсу життя, самотність, розрізненість людей, тощо. Тому центральними поняттями екзистенціалізму є “свобода”, “вибір”, “відповідальність”. Гостро постає проблема етичної рефлексії. Вона трактується як звернення внутрішнього погляду у “найпогаємніші закутки душі”, що дозволяє людині звільнитися від метушні, повсякденності зовнішнього існування, в яке вона занурена та звернутися до свого внутрішнього світу. Екзистенціалізм інтенсифікує рефлексію: він звертає увагу на інквізицію совісті (інквізиція є проникненням у сутність). Усе має проходити крізь совість, афіційоване почуттям провини, кероване моральною позицією у світі. К. Ясперс, один з найвидатніших представників екзистенціалізму, розрізняє два види свідомості: актуальну та рефлексивну. Актуальна свідомість відображає оточуючий світ, рефлексивна ж спрямована на відображення процесу сприймання об’єктивного світу. Це вищий рівень свідомості, який визначається духовним світом людини. Рефлексивна свідомість є специфічною для людини. Завдяки їй людина звільняється від наявної ситуації та протистоїть їй [19]. М. Хайдеггер зосереджує увагу на морально-практичних відношеннях людини до дійсності, до інших людей, до самої себе, які переживаються у внутрішньому (екзистенційному) досвіді особистості. Безособовим несправжнім буттям є сфера соціального життя. Вона панує над людиною. Звільнитися від такого “панування” людина може завдяки особливому стану свого духовного світу, який проявляється у почуттях поклику совісті, турботи, тривоги тощо [18]. Г. Марсель зазначає, що утвердження раціоналізму в мисленні, його зверненість назовні стало причиною втрати людиною почуття “інтимності” з буттям та іншими людьми. Лише завдяки вдумливому ставленню людини до власного життя (внутрішня зосередженість, що веде до мудрості), увазі до моральних передумов пізнання (вторинна рефлексія) можливе повернення цього почуття [15].

У психології проблема рефлексії є однією з найбільш значущих. Розкриття її феноменів, механізмів та процесів пов'язане з вивченням фундаментальних проблем загальної вікової та педагогічної психології: теоретичні дослідження мислення, творчості, мистецтва, саморегуляції, формування особистості, її виховання та самовиховання. Тому можна виділити кілька напрямків вивчення рефлексії. Один з них – з'ясування ролі рефлексії в творчому та теоретичному мисленні. Процес власне творчого мислення не може здійснюватись без його самоорганізації, джерелом якої є пізнавальна активність особистості як цілісного “Я”, що саморозвивається. Творче мислення передбачає неминуче виникнення конфліктів. Внаслідок неможливості репродуктивного розв'язання творчої задачі. Це вимагає активної самоперебудови особистості, залучення рефлексії, яка виступає як форма такого активного особистісного переосмислення людиною тих або інших змістів своєї індивідуальної свідомості, яка забезпечує успішне здійснення нею власної діяльності в експериментально-методичному плані, ці змісти, з однієї сторони, об'єктивно задаються умовами експерименту, а з другої сторони, суб'єктивно визначаються індивідуальними особливостями життєдіяльності людини, яка виступає в ролі досліджуваного. Виділений двом видам змістів (об'єктивного та суб'єктивного) відповідають дві умовно розділені форми рефлексії. Інтелектуальна рефлексія спрямована на осмислення здійснюваного суб'єктом руху в змісті проблемної ситуації і на організацію дій, що перетворюють елементи цього змісту. Особистісна рефлексія спрямована на самоорганізацію через осмислення людиною себе і своєї мислительної діяльності в цілому як способу здійснення свого цілісного “Я” [2]. Інтелектуальна та особиста рефлексія виступають передумовами реалізації продуктивного способу розв'язання творчої задачі. Рефлексивна активність “Я” спрямовується на дійсне розкриття проблемної ситуації на переосмислення особистісних стереотипів; рефлексія сприяє мобілізації ресурсів “Я” для розв'язання задачі. Таким чином, в контексті даних досліджень рефлексія виступає як переосмислення, як активне здійснення “Я” в проблемно-конфліктній ситуації, що визначає його самозаміну та саморозвиток. А.З. Зак здійснив порівняльне вивчення процесів формування рефлексії, аналізу та планування і показав, що рефлексивна дія є необхідною умовою теоретичного вирішення задач, а її відсутність характеризує їх емпіричне вирішення. Рефлексія виражається у тому, що суб'єкт пізнання сам для себе стає об'єктом пізнання. Рефлексія необхідна під час пізнання опосередкованого внутрішнього і суттєвого буття об'єктів і проявляється в процесі аналізу людиною засобів власного пізнання у їх відношенні до її цілей та умов. Це відбувається під час розумного вирішення задач, коли надається перевага загальним способам (а не її частковим результатам), які розглядаються як “дещо більш вище, ніж кінцеві цілі зовнішньої ціле зібраності” [9]. Подібне розуміння рефлексії знаходимо у В.В. Давидова. Він розглядає рефлексію як одну з характерних рис теоретичного мислення. Завдяки їй людина постійно розглядає підстави своїх власних мислительних дій і тим самим опосередковує одну з них іншими, розкриваючи при цьому їх внутрішні взаємозв'язки. На думку В.В. Давидова, в основі загальної психічного розвитку молодших школярів лежить процес формування у них в ході виконання навчальної діяльності теоретичної (змістової) рефлексії, аналізу і планування, що визначає суттєву перебудову усєї пізнавальної та особистісної сфери дітей. Змістова рефлексія пов'язана з пошуком і розглядом людиною суттєвих підстав власних дій. Змістовий аналіз спрямований на пошук і відчленування в деякому цілісному об'єкті суттєвого відношення від привідних і часткових його особливостей. Змістова планування полягає в пошуку і побудові системи можливих дій і у визначенні оптимальної дії, яка відповідає суттєвим умовам задачі. Всі ці дії взаємопов'язані (при цьому планування, наприклад, тісно пов'язане з аналізом і рефлексією, а аналіз спирається на рефлексію) [7].

Ряд досліджень, які ґрунтуються на положеннях теорії учбової діяльності В.В. Давидова та Д.Б. Ельконіна, показали, що високий рівень учбової діяльності забезпечується зверненням до аналізу об'єкту діяльності та способів дії з ним. Це сприяє розвитку рефлексії, яка в даній концепції розглядається як психічне новоутворення молодшого шкільного віку. З психологічної точки зору, рефлексія включає такі моменти діяльності, як порівняння та співвіднесення її умов та цілей, виявлення наявних у ситуації та досвіді суб'єкта способів перетворення об'єкта, визначення її достовірності (чи недостовірності) для досягнення мети, вироблення поетапної стратегії, врахування та обробку зворотного зв'язку, що свідчить про ступінь адекватності кожного етапу рішення цілям задачі. Іншими словами, сформована здатність до рефлексії дає можливість встановити межі власного знання та можливостей. Подібним чином організована учбова діяльність забезпечує самовизначення та самозміну дитини. Як показано в дослідженнях школи В.В. Давидова, при не сформованості у дітей учбової діяльності рефлексія не є надбанням кожної дитини. Спочатку вона формується як розгорнуте обговорення способів дії та отриманих результатів, які використовуються. За умов організації ділових взаємовідносин між дітьми дії контролю, оцінки, планування, тобто найбільш рефлексивні, традиційно “вчительські” компоненти учбової діяльності, засвоюються більш ефективно, ніж за умов фронтального навчання. Тому найбільш сприятливою умовою для формування саме рефлексивної сфери учбової діяльності є спільна робота дітей. Таким чином, ключовим для даного напрямку досліджень мислення є поняття рефлексії. В мислительній діяльності людини рефлексія виконує важливу функцію: вона регулює процес пошуку рішення задачі, стимулює висунення та зміну гіпотез, забезпечує правильність їх оцінки. Саме рефлексія є одним із механізмів функціонування мислення як системи, здатної до саморегуляції [7]. Окремо можна виділити напрямок вивчення рефлексії, пов'язаний із з'ясуванням механізмів маніпулятивних впливів на індивідуальну та суспільну свідомість. Проблема маніпулятивних впливів особливо гостро постає в сучасних умовах, коли інтенсивно розвиваються інформаційні технології, кіберкультура, великий вплив мають засоби масової інформації, кіно, а також відомі трагічні наслідки маніпулятивних впливів тоталітарних релігійних сект. Масове розповсюдження психологічних маніпуляцій – одна із основних загроз інформаційно-психологічної безпеки,

особистості і суспільства. Тому важливо визначити основні напрямки та можливості соціально-психологічного захисту людини в сучасних умовах. Очевидно, що заборона та цензура з боку держави не здатні вирішити проблеми. Тому закономірним є звернення психологів до розв'язання подібних завдань. На підставі досліджень, проведених у межах цього напрямку, можна зробити висновок, що системі маніпулятивних впливів на людину необхідно протиставити комплексне рефлексивне управління [13]. Розвиток науки та техніки висуває якісно нові вимоги до виконання людиною своїх професійних обов'язків. Це пов'язано із збільшенням кількості тих професій, де невміле виконання людиною своїх обов'язків може стати причиною виникнення критичних ситуацій, аварій, екологічних катастроф. Дослідження в галузі психології рефлексії дають можливість пояснити і передбачити поведінку людини в критичних ситуаціях. Ефективним для досягнення даної мети є застосування рефлексивного аналізу, який є результатом спеціально організованого полілогу, до якого залучені люди, причетні до критичної ситуації. Рефлексивний аналіз дає можливість усунути суперечність версій причетності критичних ситуацій, адекватно описати генезис критичних факторів, найбільш достовірно побудувати модель розвитку критичної ситуації, розробити відповідні заходи щодо їх попередження.

Роботи Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, В.І. Слободчикова, В.П. Зінченка, М.Й. Боришевського, І.Д. Беха, Н.І. Гуткіної та інших висвітлюють тісний зв'язок процесів свідомості та самосвідомості з рефлексією. Досить яскраво пише про це С.Л. Рубінштейн: "Існує два основних способи існування людини і, відповідно, два відношення її до життя. Перший – життя, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина. Тут людина вся всередині життя, будь-яке її відношення – це відношення до окремих явищ, але не до життя в цілому. Відсутність такого відношення до життя в цілому С.Л. Рубінштейн пов'язує з тим, що людина не виключається із життя, не може зайняти мисленно позицію поза ним для рефлексії над ним. Другий спосіб існування пов'язаний із появою рефлексії. Вона ніби призупиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину мисленно за його межі. Людина ніби займає позицію поза ним. Це вирішальний поворотний момент. Тут закінчується перший спосіб існування. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя [17]. У діалогічній за своєю природою (М.М. Бахтін) та соціально детермінованій свідомості (Л.С. Виготський) присутні два процеси відображення світу та усвідомлення самого факту відображення, яке здійснюється як рефлексія на оточуючий світ і на самого себе. Рефлексія виступає як механізм формування мотивів та вибору дій, вчинків, як механізм саморегуляції самооцінки та самовизначення суб'єкта. В.П. Зінченко визначає таку структуру свідомості: буттєвий та рефлексивний рівні, кожен із яких виконує свої функції і під час вирішення різних життєвих задач може домінувати або один, або інший. Буттєвий та рефлексивний шари свідомості знаходяться у тісному взаємозв'язку. Характеризуючи взаємозв'язки між шарами свідомості, В.П. Зінченко пише: "Рефлексивний шар свідомості одночасно є співбуттєвий. У свою чергу, буттєвий шар не лише відчуває на собі вплив рефлексивного, але й сам володіє зачатками або початковими формами рефлексії. Тому буттєвий шар свідомості з повним правом можна назвати співрефлексивним. По-іншому не може бути, так як аби кожен із шарів не ніс на собі відбиток другого, вони не могли б взаємодіяти і навіть пізнавати один одного" [10]. Пошук шляхів морального виховання особистості змушує психологів звертатись до проблеми моральної рефлексії, вирішення якої можливе на перетині психології та етики. Зв'язок етики та психології видається очевидним, проте існують дуже нечіткі уявлення про конкретні форми даного зв'язку. Адже, як зауважують філософи і психологи, етика є протилежною психології, оскільки її положення нормативні, вони змушують вчиняти так чи інакше при цьому не співвідносяться з психологією конкретної людини, її можливостями тощо. Тому надзвичайно актуальною є проблема ствердження загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості. Людина є суб'єктом культури. Система цінностей, які панують у суспільстві, виконують роль орієнтирів у предметній та соціальній діяльності людини, її думках та переживаннях. При цьому вони утворюють певну особистісну ієрархію. Людина в процесі свого особистісного розвитку не тільки засвоює цінності, але й перетворює на їх основі свої природні можливості та здібності. Таким чином, культура лише задає систему загальнолюдських цінностей, які регулюють поведінку людини, служать основою для встановлення та здійснення особистісних цілей. Привласнення культурного досвіду не відбувається автоматично. Цей процес вимагає від особистості довільних, усвідомлених зусиль, спеціально, організованої діяльності. "Культурні цінності є самоцінностями, і жива свідомість повинна пристосовуватися до них, створити їх для себе. Будь-яка загальнозначуща цінність стає дійсно значущою лише в індивідуальному контексті" [2]. Звернення до такої фундаментальної проблеми як ствердження загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості спонукає до розвитку механізмів виникнення рефлексивно-емоційного процесу. В результаті цього, загальнолюдська цінність набуває особистісного смислу, високої значущості. Основним компонентом рефлексії є рефлексивний аналіз, що призводить до отримання нового знання про себе. Одним із феноменів особистісної рефлексії є рефлексивні очікування – уявлення особистості про те, що думають про неї люди, які входять у коло її спілкування. Рефлексивні очікування є регулятором поведінки в між особистісних стосунках, вирішальною при цьому є адекватність подібних уявлень дійсним. За М.Й. Боришевським, рефлексія виступає як глобальна, змістовно-функціональна характеристика саморегуляції. Вона забезпечує індивідуальну можливість інтегрувати в собі дві функції: функцію суб'єкта поведінки та функцію управління. При цьому рефлексія індивіда в сфері міжособистісних відносин є головним регулятивним аспектом регуляції моральної поведінки [3]. Тим не менше, як відмічає І.Д. Бех, рефлексію у людини викликати значно складніше, ніж мислення, спрямоване на пізнання навколишньої дійсності. Складовим внутрішнього світу людини не притаманна виразність об'єктів зовнішньої дійсності: колір, форма, звуки. Тому вони з більшими труднощами потрапляють

у поле зору свідомості людини, особливо на перших етапах її психічного розвитку. У зв'язку з цим спеціальним завданням виховного процесу є забезпечення детермінації діяльності, предметом якої виступає образ "Я" суб'єкта. Це здійснюється шляхом цілеспрямованого створення емоційного образу як мотиву рефлексивного процесу [2]. Одним із основних контекстів вивчення рефлексії є психологія мислення. У серії експериментальних та теоретичних досліджень творчого мислення (Алексєєв Н.Г, Зарецький В.К., Ковальова Н.Б., Семенов І.Н.) були виділені форми та функції рефлексії. Так, на матеріалі вивчення процесу вирішення задач були визначені дві форми рефлексії: предметна і особистісна, що відрізняються за своїм об'єктом. Предметна рефлексія спрямована на усвідомлення предметних основ або базової моделі реальності, яка лежить за тією чи іншою дією. Особистісна рефлексія спрямована на власне "Я" суб'єкта, на усвідомлення смислів, відношень, конфліктів. Як предметна, так і особистісна рефлексія може мати або не мати конструктивну спрямованість, тобто спрямованість на перебудову базових предметних підстав та існуючих смислових структур. У відповідності до цього можна виділити контрольну та конструктивну рефлексії. Предметна рефлексія, яка виступає у контрольній функції, спрямована на усвідомлення базової предметної моделі та організацію дії відповідно до прийнятих еталонів. Відповідно, контрольна функція особистісної рефлексії спрямована на усвідомлення внутрішніх підстав, що забезпечують спрямованість діяльності відповідно до прийнятих рішень. Конструктивна ж функція у випадку предметної рефлексії спрямована на перебудову базового еталону (моделі) дії як неефективної у даних умовах; у випадку ж особистісної рефлексії конструктивна функція спрямована на перебудову відносин і смислів як неадекватних ситуації, що склалася.

Отже, можна сказати, що рефлексія перетворює не лише пізнавальну діяльність людини, але й характер її ставлень до оточення та до самого себе. Розвиток рефлексії змінює погляд на світ, змушує людину не просто приймати на віру все те, що вона в готовому вигляді отримує від оточення, але й виробляти власні погляди, власну думку та уявлення про цінності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи, можна констатувати, що стійкий інтерес до проблем рефлексії з боку філософів, психологів, педагогів є закономірним явищем на сучасному етапі суспільного розвитку. Реалізація мети виховання на основі залучення особистісно-орієнтованих технологій передбачає цілеспрямоване формування та розвиток рефлексивних складових самосвідомості підростаючої особистості. Усвідомлюючи себе, свій внутрішній світ, людина краще розуміє інших, їй властива свобода вибору та творче ставлення до своєї діяльності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні динаміки, особливостей розвитку рефлексії у моральному та особистісному аспекті у межах відповідного вікового періоду.

Список використаних джерел

1. Альберт К. О понятии философии у Платона: монографія / К. Альберт. – Владивосток, 2012. – 120 с.
2. Бех І.Д. Рефлексія в дзеркалі духовності особистості / І.Д. Бех // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – Вип. 15, книга 1. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.3-15.
3. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок "Еллада", 2012. – 608 с.
4. Бородай Т.Ю. Рождение философского понятия. Бог и материя в диалогах Платона. / Т.Ю. Бородай – М., 2008. – 284 с.
5. Булатов М.О. Німецька класична філософія. Частина І. Кант. Фіхте. Шеллінг / М.О. Булатов. – К.: Стило, 2003. – 322 с.
6. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. – СПб.: Наука, 2006. – 318 с.
7. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 252 с.
8. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках и другие философские работы / Р. Декарт. – М., 2011. – 335 с.
9. Зак А.З. Проблема психологического изучения рефлексии. В кн.: Исследования рефлексии и речемысли / А.З. Зак. – Алма-Ата, 1979. – С. 5-19.
10. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991 – № 2. – С.15-36.
11. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным. – М.: Эксмо, 2007. – 736 с.
12. Кірюхін Д.І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія / Д.І. Кірюхін. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 204 с.
13. Лепский В.Е. Манипулятивные воздействия и рефлексивное управление / В.Е. Лепский // Психологический журнал. – Т.17. – №6. – 1996. – С.139-144.
14. Локк Дж. Сочинения в 3-х т. Т.1. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1985. – С.78-79.
15. Марсель Г. Опыт конкретной философии / Г. Марсель. – М., 2004. – 224 с.
16. Роменець В.А., Маноха І., Історія психології ХХ ст. / В.А. Роменець, І. Маноха. – К.:Либідь, 1998. – 992 с.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
18. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер. – СПб.: Наука, 2007. – 621 с.

19. Ясперс Карл. Рациональное понимание и понимание через вчувствование (эмпатическое понимание) [Электронный ресурс] / Карл Ясперс. – Часть 2: Понятные психические взаимосвязи. – URL: <http://www.practica.ru/Jaspers/chap11.htm>.

References

1. Al'bert K. O ponjatii filosofii u Platona: monografija / K. Al'bert. – Vladivostok, 2012. – 120 s.
2. Beh I.D. Refleksija v dzerkali duhovnosti osobystosti / I.D. Beh // Teoretyko-metodologichni problemy vyhovannja ditej ta uchniv's'koi' molodi: Zb. nauk. prac'. – Vyp. 15, knyga 1. – Kamja'nec'-Podil's'kyj, 2011. – S.3-15.
3. Boryshevs'kyj M.J. Osobystist' u vymirah samosvidomosti: [monografija] / M.J. Boryshevs'kyj. – Sumy: Vydavnychyj budynok "Ellada", 2012. – 608 s.
4. Borodaj T.Ju. Rozhdenie filosofskogo ponjatija. Bog i materija v dialogah Platona. / T.Ju. Borodaj – M., 2008. – 284 s.
5. Bulatov M.O. Nimec'ka klasychna filosofija. Chastyna I. Kant. Fihte. Shelling / M.O. Bulatov. – K.: Stylos, 2003. – 322 s.
6. Gusserl' Je. Kartezijskie razmyshlenija / Je. Gusserl'. – SPb.: Nauka, 2006. – 318 s.
7. Davydov V.V. Problemy razvivajushogo obuchenija / V.V. Davydov. – M.: Pedagogika, 1986. – 252 s.
8. Dekart R. Rassuzhdenie o metode, chtoby verno napravljat' svoj rozum i otsykvivat' istinu v naukah i drugie filosofskie raboty / R. Dekart. – M., 2011. – 335 s.
9. Zak A.3. Problema psihologicheskogo izuchenija refleksii. V kn.: Issledovanija refleksii i reche-mysli / A.3. Zak. – Alma-Ata, 1979. – S. 5-19.
10. Zinchenko V.P. Miry soznaniya i struktura soznaniya / V.P. Zinchenko // Voprosy psihologii. – 1991 – № 2. – S.15-36.
11. Kant I. Kritika chistogo razuma / Per. s nem. N. Losskogo sveren i otredaktirovan C. G. Arzakanjanom i M.I. Itkinym. – M.: Jeksmo, 2007. – 736 s.
12. Kirjuhin D.I. Vstup do filosofii' religii' Geg'elja. Filosofija jak spekuljatyvna teologija / D.I. Kirjuhin. – K.: PARAPAN, 2009. – 204 s.
13. Leps'kij V.E. Manipuljativnye vozdejstvija i refleksivnoe upravlenie / V.E. Leps'kij // Psihologicheskij zhurnal. – T.17. – №6. – 1996. – S.139-144.
14. Lokk Dzh. Sochinenija v 3-h t. T.1. Opyt o chelovecheskom razumenii / Dzh. Lokk. – M.: Mysl', 1985. – S.78-79.
15. Marsel' G. Opyt konkretnoj filosofii / G. Marsel'. – M., 2004. – 224 s.
16. Romenec' V.A., Manoha I., Istorija 'psihologii' HH st. / V.A. Romenec', I. Manoha. – K.:Lybid', 1998. – 992 s.
17. Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir / S.L. Rubinshtejn. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s.
18. Hajdegger M. Vremja i bytie: stat'i i vystuplenija / M. Hajdegger. – SPb.: Nauka, 2007. – 621 s.
19. Jaspers Karl. Racional'noe ponimanie i ponimanie cherez vchuvstvovanie (jempaticheskoe ponimanie) [Elektronnyj resurs] / Karl Jaspers. – Chast' 2: Ponjatnye psihicheskie vzaimosvjazi. – URL: <http://www.practica.ru/Jaspers/chap11.htm>.

Резюме. В статье представлены результаты теоретического анализа концептуальных подходов понимания явления рефлексии в философской и психологической науке. Прослежено генезис взглядов выдающихся философов, психологов по развитию рефлексии и ее форм, видов в тесной связи с процессами сознания и самосознания личности. Рефлексия рассматривается как механизм формирования мотивов действий, поступков и саморегуляции нравственного поведения личности.

Ключевые слова: личность, сознание, самосознание, рефлексия, экзистенциализм, рефлексивный анализ, нравственная рефлексия.

Summary. The article deals with a theoretical analysis of conceptual approaches to understanding the concept of reflection in the works of famous philosophers and psychologists. The reflection is considered in the context of epistemology and it is understood as a unique source of new knowledge and experience occurrence in the philosophy. Thus, the inner experience that accumulates over a person's life, a system of knowledge, ideas and ideals are the subject of reflection analysis that enables detecting the boundaries of knowledge, the connection between them, their orderliness and reasonableness. It is noted that one of the important areas of analysis of the phenomenon of reflection is that associated with the study of its forms, kinds that meet the phases of development of human consciousness and self-consciousness in general. It is emphasized that the problem of reflection is one of the most important in psychology. Disclosure of its phenomena, mechanisms and processes associated with the study of fundamental problems of general, age and pedagogy psychology: theoretical and practical aspects of thinking research, creativity, arts, self-regulation, personality formation, its education and self-education. It is established that reflection transforms not only human cognitive activity, but also the nature of its attitudes to the environment and to himself. Also, it was found that due to the developed reflection the view on the world changes that makes a person not just take for granted all that he receives ready-made from the environment, but also produce their own views, his own opinions and ideas about values.

Key words: personality, consciousness, self-consciousness, reflection, existentialism, reflective analysis, moral reflection.

З М І С Т

<i>Передмова</i>	3
Павелків Р.В. Теоретичний аналіз концептуальних підходів дослідження проблеми рефлексії у філософській та психологічній науці.....	4
Андрушко Я.С., Михаць О.І. Особливості взаємозв'язку екзистенційних потенцій особистості військовослужбовців на основі кореляційного аналізу.....	10
Артемова О.І. Розвиток вербальної креативності студентів-психологів в процесі професійної підготовки.....	13
Бабак К.В. Психологічна служба ВНЗ як засіб психологічного супроводу професійного розвитку студентів.....	18
Бабій М.Ф. Генезис невербальних проявів обману у неповнолітніх.....	22
Безлюдная В.И. Психологическая коррекция отклонений в системе межличностного взаимодействия детей дошкольного возраста.....	25
Безушко С.А. Психологічний аналіз уявлень про самореалізацію сучасної молодої жінки:гендерний аспект.....	29
Білоус Р.М., Охріменко В.О. Психологічні особливості життєвої перспективи юнаків.....	33
Бойко-Бузиль Ю.Ю. До сутності категорії професійного становлення особистості.....	37
Большакова А.М. Об'єктивні та суб'єктивні показники особистісного потенціалу.....	40
Борисова А.О. Соціальні аксіоми у структурі картини світу студентів-іноземців.....	43
Бужинська С.М., Кондрацька Л.В. Вплив позитивного мислення на збереження психологічного здоров'я майбутніх педагогів.....	47
Главінська О.Д. Сучасні аспекти психології становлення особистісної суверенності.....	51
Демчук О.О. Автентичність як невід'ємна якість майбутнього психолога.....	55
Демянюк О.Б. Уявлення про сім'ю як компонент образу світу особистості.....	57
Дергач М.А. Співзалежні любовні стосунки в старшому юнацькому віці.....	60
Дмитріюк Н.С. Ефект батьківської депривації як негативний чинник психічного розвитку дітей раннього віку.....	65
Дуркалевич І.В. Специфіка віртуального спілкування у заробітчанських сім'ях.....	69
Івашкевич Е.Е. Психологічні особливості здійснення фахівцем синхронного перекладу.....	74
Івашкевич Е.З. Аспекти соціального інтелекту педагога.....	77
Івашкевич І.В. Специфіка професійної діяльності юриста та структура його професійної компетентності.....	81
Іщук О.В. Імплементация ідей організаційної психології на сучасних підприємствах.....	85
Колупасва Т.Є. Готовність майбутнього вчителя початкових класів до застосування сучасних педагогічних технологій як наукова проблема.....	90
Компанович М.С. Психосоматичний підхід у трактуванні серцево-судинних захворювань у підлітковому віці.....	93
Корчакова Н.В. Розвиток емпатійної моралі в українських підлітків.....	98
Коць М.О., Онопченко І.В. Психологічні особливості прояву інтернет-адикцій у студентському середовищі.....	105
Крижановська З.Ю., Сичак О.О. Самореалізація особистості після виходу на пенсію, як спосіб її самовиповнення.....	109
Крюкова Л.В. Особливості взаємозв'язку емоційної сфери та процесів адаптації у першокласників.....	112
Кулаков Р.С. Психологічні особливості становлення та розвитку професійних інтересів та професійної спрямованості старшокласників.....	116
Кулакова Л.М. Особливості розвитку самосвідомості молодшого школяра в умовах навчальної діяльності.....	120
Курячий С.В. Динаміка рівня психофізичної підготовленості студентів.....	124
Лосик Г.В. Информационные технологии и их влияние на психологическое здоровье человека в онтогенезе.....	127
Луцик Г.О. Загальні підходи до розуміння девіантної поведінки підлітків в контексті підготовки майбутніх психологів у ВНЗ.....	133
Лящ О.П. Юнацький вік як фактор розвитку емоційного інтелекту.....	137
Маланьїна Т.М. Співвідношення когнітивного інсайту та Я-відмежування.....	141
Маліновська Н.В. Навчально-мовленнєва діяльність старших дошкільників: мотиваційний компонент.....	145
Мукhалchuk N.O., Ivashkevych E.E. Psycholinguistic characteristics of visual narrative discourse.....	149
Нестерук-Володимирець О.В. Результати психодіагностичного дослідження мотиваційного та творчого компонентів внутрішньо-особистісного шару комунікативної культури старшокласника.....	152
Новік Л.О. Мотиваційні аспекти формування позитивного професійного іміджу у студентів-психологів.....	156
Осипчук О.П. Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі.....	159
Перепелиця О.В. Формування індивідуального стилю педагогічної діяльності освітян.....	164
Піонтковська Д.В. Розвиток національних цінностей особистості як умова становлення національної ідентичності студентської молоді.....	168
Помилуйко В.Ю. Розвиток ключових компетентностей особистості у різних стадіях дорослості.....	172
Рибак В.А. Особливості процесу соціально психологічної адаптації першокурсників з особливими потребами.....	176

Романюк В.Л., Пилипака Ю.І. Реактивність та психічне здоров'я особистості.....	180
Рудь Г.В. Особливості саморефлексії тілесного потенціалу у юнацькому віці	185
Савенко Д.О. Структурна організація самосвідомості матері.....	190
Савуляк В.О. Релігійний досвід особистості як чинник розвитку її духовності.....	193
Северин А.В. Перцептивные действия подростков и способы их коррекции на основе восстановления звеньев модели перцептивного действия с предметом вариативной формы	197
Співак Д.В. Психологічний аналіз досліджень розвитку професійного образу «Я» у майбутніх фахівців допомагаючих професій.....	204
Співак Л.М. Вікова динаміка національної саморефлексії юнацтва за показником «рідна мова»	208
Ставицька О.Г. Прояви булінгу в сучасній школі.....	211
Ставицький Г.А. Роль іноземної мови за професійним спрямуванням у фаховій підготовці студентів.....	214
Хомич І.С. Моральні уявлення молодших школярів.....	218
Хупавцева Н.О. Вплив стресу на організм людини та шляхи його подолання	222
Шестопа І.А. Особливості особистісного розвитку жінок зрілого віку у руслі професійної самореалізації.....	225
Шпак М.М. Теоретико-методичні аспекти розвитку емоційного інтелекту молодших школярів у процесі соціально-психологічного тренінгу.....	229
Шпак С.Г. Особливості виникнення стресу у дітей молодшого шкільного віку.....	234
Яцюк Н.О. Проблема моральної рефлексії у сучасній психології	238
Відомості про авторів	243

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

Упорядники:

проф. Павелків Р. В., проф. Корчакова Н. В.

Науково-бібліографічне редагування:

наукова бібліотека РДГУ

П-86 **Психологія: реальність і перспективи:** зб. наук. пр. Вип. 7 / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова ; ред. кол. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова, В. І. Безлюдна. – Рівне : РДГУ, 2016. – 249 с.

УДК 159.9+316.6